

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Олександр БИРКОВИЧ

*професор кафедри теорії та історії держави і права,
доктор юридичних наук, доцент*

Ужгородського національного університету

м. Ужгород, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-3880-359X>

Судова система України є ключовим інститутом забезпечення верховенства права, справедливості та стабільності в державі. Її динамічність проявляється у постійній адаптації до сучасних викликів, таких як євроінтеграційні процеси, боротьба з корупцією та забезпечення правосуддя в умовах війни. Для українського суспільства судова система є гарантом захисту прав і свобод громадян, а також основою для формування довіри до державних інституцій. Одночасно, судова система є важливим об'єктом дослідження науковців, адже трансформації, які відбуваються в її структурі та функціонуванні, відкривають нові перспективи для теоретичного аналізу та розробки практичних рекомендацій. Динамічність судової системи України робить її надзвичайно важливою для розвитку правової держави та підвищення міжнародного авторитету країни.

У зв'язку з повномасштабною агресією російської федерації, активними бойовими діями та тимчасовою окупацією окремих територій весною 2022 року частина судів у Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Луганській, Миколаївській, Сумській, Чернігівській, Харківській та Херсонській областях призупинили свою діяльність. З метою забезпечення безперервності правосуддя, Голова Верховного Суду видав відповідні розпорядження щодо зміни територіальної підсудності судових справ за умов воєнного стану. Зміна підсудності була необхідною через неможливість здійснювати правосуддя у судах, розташованих у зонах активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях.

Важливо, що ключові положення здійснення судочинства в період воєнного стану були закріплені в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року №389-VIII¹. У ст. 26 вказано:

¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст. 250.

– суди повинні діяти виключно на підставі та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України;

– правосуддя на території, де введено воєнний стан, здійснюється лише судами; делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається;

– створення надзвичайних та особливих судів не допускається;

– забороняється скорочувати чи прискорювати будь-які форми судочинства;

– у тому випадку, коли суди, розміщені на території, де введено воєнний стан, об'єктивно не можуть здійснювати правосуддя, за допомогою Закону України, може бути змінена територіальна підсудність судових справ чи змінено місцезнаходження судів².

Проблеми функціонування судів в умовах війни набувають особливої актуальності в контексті забезпечення верховенства права та захисту прав людини. Воєнний стан значно ускладнює діяльність судової системи, адже поєднує виклики фізичної безпеки суддів і працівників судів, забезпечення доступу до правосуддя та дотримання прав учасників судових процесів. У таких умовах наукова етика в оцінці судової реформи стає надзвичайно важливою, оскільки потребує неупередженого аналізу наявних проблем і перспектив удосконалення системи правосуддя. Війна також змінює парадигму функціонування судової системи, вимагаючи врахування ментальних особливостей, соціальних змін і нових суспільних запитів на справедливість і прозорість.

Організація роботи судів у період війни базується на двох основних демократичних принципах. Перший – це найвища цінність людського життя, здоров'я, недоторканності та безпеки. Другий – конституційне право кожної людини на судовий захист, яке забезпечує безперервність здійснення правосуддя³. Згідно з Конституцією України діяльність судів не може бути припинена, а створення спеціальних або надзвичайних судів заборонено.

Безпека суддів та інших учасників судового процесу стала ключовим критерієм для прийняття ефективних управлінських рішень щодо організації роботи судів. Інтенсивність бойових дій на різних територіях зумовила необхідність диференціації судів за їх місцезнаходженням: на окупованих територіях, у районах активних бойових дій, на прифронтових територіях та в умовно безпечних регіонах⁴. На окупованих і бойових територіях здійснення правосуддя є неможливим, тоді як на прифронтових територіях суди функціонують залежно від

² Там само.

³ Кравцова М.О., Дацюк Т.К. Особливості роботи судів в умовах військового стану. С. 393.

⁴ Міщук І. В., Киричук Б. С. Особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. №1. С. 201.

безпекової ситуації, зокрема можуть працювати у штатному режимі або обмежувати проведення відкритих засідань.

Ключовими проблемами судової системи України під час війни стали «проблема територій» як об'єктивний чинник та «кадрова проблема» як суб'єктивний чинник. Перший фактор стосується неможливості функціонування судів у зонах активних бойових дій або на окупованих територіях. Другий чинник спричинений дефіцитом суддівського персоналу через мобілізацію суддів до Збройних Сил України, звільнення досвідчених кадрів та їх переміщення в інші регіони чи за кордон.

В умовах воєнного стану Верховна Рада України ухвалила Закон № 2112-IX, який передбачає зміну підсудності судів з метою забезпечення безперервного розгляду справ⁵. Це дає змогу передавати судові матеріали з судів, що перебувають у зоні бойових дій, до інших судів, здатних здійснювати правосуддя. Особливу увагу приділено резонансним справам, провадженням щодо неповнолітніх, справам осіб, що перебувають під вартою, та провадженням щодо особливо тяжких злочинів.

Одним із ключових викликів є забезпечення оперативності судового розгляду в умовах тимчасової окупації або переміщення населення, що потребує використання інноваційних підходів, зокрема дистанційного судочинства та електронних судових сервісів. Власне пандемія COVID-19 у 2020 році започаткувала практику дистанційного здійснення правосуддя, яка й досі застосовується під час воєнного стану залежно від безпеки та розташування суду. З початком повномасштабного вторгнення в Україні електронне судочинство отримало додатковий розвиток, пов'язаний із забезпеченням громадянам доступу до правосуддя шляхом подання документів в електронній формі. Відповідно до пункту 9 статті 152 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Державна судова адміністрація впроваджує електронний суд і організовує обмін електронними документами між судами та іншими державними органами. Електронний суд є частиною Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи, що дає змогу відстежувати рух справ, сплачувати судові збори та обмінюватися даними між учасниками процесу. Ця система сприяє оптимізації роботи судової системи, розвантаженню судів й економії часу учасників. Однак, унаслідок війни деякі суди змушені були відключитися від системи, що ускладнює обмін інформацією та впливає на ефективність правосуддя.

⁵ Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України. № 2112-IX від 3 березня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>.

Окрім того, низка проблем також пов'язана із ефективністю кадрового забезпечення, очищенням суддівського корпусу від недобросовісних представників і підтримкою належного матеріального забезпечення суддів у критичних умовах. Виклики євроінтеграції додатково посилюють вимоги до судової системи, зокрема щодо адаптації до європейських стандартів правосуддя, забезпечення прозорості та незалежності судових процесів.

У цьому контексті слушними є думки українських дослідниць А. Завидняк та Н. Масник щодо викликів і загроз перед системою судочинства, які виникли в умовах війни. Так, перша авторка наголошує, що здійснення правосуддя в умовах воєнного стану значно ускладнюється через загрози життю та здоров'ю суддів, обстріли країни-агресора та окупацію територій, що підривають ефективний контроль уряду над окремими регіонами⁶. Дослідниця акцентує увагу й на необхідності впровадження нових форм і засобів здійснення правосуддя, зокрема адаптації поняття судового засідання до сучасних реалій⁷. Натомість Н. Мисник акцентує на тому, що режим роботи кожного суду визначається індивідуально, залежно від ситуації в конкретному регіоні, і потребує постійного моніторингу оновлень, які публікуються на офіційних сайтах судів⁸. Важливим моментом у цій ситуації є можливість учасників процесу подавати клопотання про відкладення судового засідання або його проведення у форматі відеоконференції в разі неможливості фізичної присутності. Обидві авторки підкреслюють, що правосуддя у воєнний час вимагає гнучкості та адаптації до безпекових і технологічних викликів.

Окрім того, впровадження науково обґрунтованих рішень, спрямованих на подолання проблем судової системи в умовах війни, є необхідним етапом для збереження правопорядку та поступової інтеграції України до правового простору Європейського Союзу. Цей процес потребує виокремлення конкретних проблем, що постали перед судами, та пошуку реалістичних й адаптованих до сучасних умов підходів для їх вирішення.

Важливе питання системи судочинства в умовах війни піднімає доктор юридичних наук М. Смокович, констатуючи, що мають місце ситуації, коли матеріали судових справ залишаються на окупованих територіях або знищуються. У випадку, коли суд першої інстанції не ухвалив рішення, відновлення матеріалів стає юридично неможливим, і повторне подання позову позивачем є єдиним виходом. Натомість, якщо

⁶ Завидняк А.В. Доступ до адміністративного правосуддя в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. №1. С. 219.

⁷ Там само. С. 220.

⁸ Мисник Н. Робота судів України в умовах воєнного стану. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/209874_robota-sudv-ukrani-v-umovakh-vonnogostanu.

рішення суду першої інстанції ухвалено, справа може бути розглянута в апеляційній інстанції на основі наявних матеріалів, що дозволяє частково вирішити проблему⁹.

В останні роки набуло актуальності питання про діяльність військових судів і їх статус. Слід мати на увазі й наступний факт: попри існування інтенсивних бойових дій на Сході України з 2014 р., правовий режим воєнного стану був запроваджений в Україні тільки 24 лютого 2024 року. Одночасно, якщо правовий режим воєнного стану вплинув на функціонування судочинства загалом, то військові дії 2014 року призвели до інтенсифікації уваги законодавців у площині розвитку військового правосуддя.

Ми погоджуємося з міркуваннями О. Балацької про те, що доцільність створення військових судів в Україні обґрунтована специфікою військових правовідносин, які базуються на структурі військової служби та особливостях організації Збройних Сил¹⁰. Формування галузі військового права в Україні значно активізувалося після 2014 року через прийняття нормативно-правових актів, пов'язаних із запровадженням особливого періоду, проведенням операції об'єднаних сил і введенням воєнного стану. Нормативне регулювання військових правовідносин охоплює такі ключові аспекти, як мобілізація, військовий облік, грошове забезпечення військовослужбовців і використання військової техніки, що забезпечує ефективність обороноздатності. Посилення військової дисципліни та соціального захисту військовослужбовців, а також збереження державної таємниці є ключовими факторами регулювання військових правовідносин в умовах сучасних викликів безпеці України¹¹.

О. Хотинська-Нор та Р. Денисюк подають також і цікаві статистичні відомості, відповідно до яких у період з 2020 до 2023 року стабільно зростала кількість кримінальних проваджень щодо правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби. Так, у 2020 році було зареєстровано 4913 проваджень, а в 2021 році їх кількість зросла на 5,8%, досягнувши 5199. У 2022 році спостерігалось подальше збільшення на 6,9%, що призвело до 5559 проваджень. У 2023 році кількість проваджень різко зросла на 63,5% і становила 9087¹².

⁹ Смокович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. С. 454.

¹⁰ Балацька О.Р., Кучинська О.П. Відновлення військових судів в системі правосуддя України: досвід минулого та сучасні реалії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №6. С. 464.

¹¹ Там само. С. 464.

¹² Хотинська-Нор О., Денисюк Р. Спеціалізація адвокатів України в умовах війни: стан і перспективи розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. №5 (124). С. 98.

Рівень розглянутих проваджень у зазначений період варіювався від 40% до 47%. Зокрема, у 2020 році було розглянуто 41,1% проваджень, у 2021 році – 46,7%, у 2022 році – 40,1%, а в 2023 році – 43,5%¹³. Така динаміка свідчить про збільшення частки військових правопорушень серед загальної кількості кримінальних справ.

Фактори зростання кількості військових проваджень частково зумовлені активними бойовими діями, які ускладнюють здійснення правосуддя, а також функціонуванням спеціалізованої військової прокуратури. Організація судового процесу в таких умовах ускладнюється необхідністю залучення військовослужбовців до судових засідань та збереженням державної таємниці.

Науковці та практики пропонують дві моделі інтеграції військових судів до судової системи України: як спеціалізовані суди або як різновид судів загальної юрисдикції, прив'язаних до військових гарнізонів. Обидві моделі потребують врахування специфічних умов правосуддя у військовій сфері¹⁴.

Можна навести й цікаву статистику, що в червні 2022 року в Збройних Силах несли службу 357 представників судової влади¹⁵. Станом на 2023 рік у ЗСУ служили 54 судді та 353 працівники судових апаратів¹⁶, що свідчить про наявність фахівців, здатних забезпечити ефективне правосуддя у військових справах. Ці судді мають унікальний досвід, оскільки безпосередньо брали участь у бойових діях. Є і сумна статистика: на кінець 2023 року при виконанні бойових завдань загинуло семеро суддів¹⁷.

Таким чином, зростання кількості військових правопорушень у період воєнного стану, потреба в захисті прав і свобод військовослужбовців, а також особливості розгляду справ із доступом до таємної інформації підкреслюють необхідність створення військових судів. Саме військовослужбовці, які мають досвід роботи у судовій системі, можуть стати основою для формування корпусу професійних суддів у військових судах, що гарантуватиме якісний і оперативний розгляд справ. Власне, ще в червні 2024 року Голова Верховного Суду С. Кравченко висловив міркування про створення окремих військових судів¹⁸, але жодного розвитку ця ідея так і не набула. На нашу думку,

¹³ Балацька О.Р., Кучинська О.П. Згадана праця. С. 465.

¹⁴ Там само. С. 465.

¹⁵ В ЗСУ та ТрО служать 357 представників судової влади – ДСА України. URL: <https://pravo.ua/v-zsu-ta-tro-sluzhat-357-predstavnykiv-sudovoi-vlady-dsa-ukrainy/>

¹⁶ Михайлов Д. Внаслідок бойових дій загинуло семеро суддів і працівників апаратів судів – голова Ради суддів. URL: <https://suspilne.media/466292-vnaslidok-bojovih-zaginulo-semero-suddiv-i-pracivnikiv-apartiv-sudiv-golova-radi-suddiv/>.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Матяш Т. Голова Верховного Суду виступив за створення окремих військових судів. URL: https://lb.ua/pravo/2024/12/30/652797_golova_verhovnogo_sudu_vistupiv.html

імплементация військових судів може сприяти підвищенню рівня правосуддя, ефективності розгляду військових правопорушень та зміцненню довіри до судової системи в умовах воєнного стану. Створення військових судів є важливим кроком для забезпечення правосуддя у військовій сфері та захисту прав і свобод військовослужбовців в умовах сучасних безпекових викликів. *Рішенням Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 року (справа Войтенко проти України), яким за рішеннями військових судів у цивільних справах визнано статус належного судового рішення і невідповідність діяльності військових судів міжнародним стандартам не виявлено*¹⁹.

Отже, в період трансформації судової системи України в умовах війни та впровадження правових реформ залишається актуальним питання відновлення та належного функціонування військових судів.

¹⁹. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Войтенко проти України» від 29 червня 2004 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223 (дата звернення: 20.05.2025).